

ЛЕВЧЕНКО Я.Е.

ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР УСПІШНОСТІ ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розвиток системи педагогічної освіти України в напрямі багаторівневості, варіативності стимулює пошук таких її моделей, які дають студентам змогу реалізувати у процесі навчання особистісний потенціал, активізують механізми ефективного освоєння професії. Студенти, які обрали педагогічну професію, не схожі один на одного: у кожного своя ієрархія мотивів і цінностей, свої здібності, досвід, типологічні властивості нервової системи, але кожен з них розглядає педагогічну діяльність як оптимальний для себе спосіб самореалізації. Це пояснює необхідність перетворення педагогічного ВНЗ на середовище, що сприяє формуванню професійно-педагогічної спрямованості особистості та становленню індивідуальності майбутнього вчителя.

У сучасній соціально-політичній і культурно-історичній ситуації, яка склалася в Україні, освіта повинна стати однією з умов відродження та розвитку самої держави, а фаховий рівень молодих спеціалістів – фундаментальною умовою кардинальних суспільних змін. Таким чином, актуальність проблеми формування професійно-педагогічної спрямованості особистості студентів зумовлена необхідністю підготовки висококваліфікованих і грамотних учителів.

Дослідники розглядають формування особистості майбутнього педагога як тривалий, поетапний процес, який забезпечується підготовкою до професійного навчання, тобто організацією на належному рівні профорієнтаційної роботи в школі (Є.О. Климов, Л.О. Ковальова, В.С. Мерлін, К.К. Платонов та ін.); виявленням професійних здібностей при відборі абітурієнтів з орієнтацією на професію вчителя із застосуванням комплексних психологічних методик (Н.В. Кузьміна, Д.Ф. Ніколенко, В.О. Сластьонін та ін.); власне професійним навчанням студентів протягом усього навчального періоду у ВНЗ (М.І. Дьяченко, В.І. Загв'язинський, Г.І. Щукіна та ін.).

Важливою ланкою досліджень є цілеспрямоване формування професійно-педагогічної спрямованості особистості студентів у процесі психолого-педагогічної орієнтації майбутніх учителів на педагогічну діяльність. При цьому особливої актуальності для студентської молоді на початку самостійного життя набувають питання сенсу життя, його призначення, визначення власного “Я”, етики та моралі, психології самопізнання (Б.Г. Ананьєв, І.С. Кон, О.М. Леонт'єв, Д.І. Фельдштейн.), становлення індивідуального стилю діяльності майбутнього вчителя (Є.О. Климов, В.С. Мерлін, А.В. Петровський, А.В. Торхова).

Мета статті – розкрити особливості психолого-педагогічного процесу при формуванні професійно-педагогічної спрямованості особистості та становлення індивідуального стилю діяльності майбутніх учителів.

Завдання підготовки педагогічних кадрів, які відповідають сучасним вимогам, актуалізує проблему виявлення психолого-педагогічних умов формування професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя у процесі навчання у ВНЗ. На перших курсах студенти намагаються визначити власне місце в суспільстві, адаптуватися до нового життя, зайняти активну позицію в різноманітних соціальних відносинах, групах. Більшість з них намагається виявити себе, співвіднести себе з іншими та висловити свою власну позицію у ставленні до однокурсників та викладачів, тобто на першому і другому курсах відбувається розвиток і реалізація особистісної (комунікативної) сторони діяльності. Третій курс для студентів є переломним, оскільки навчальний процес ускладнюється, актуалізується предметно-практична діяльність, що розвивається на четвертому курсі та максимально реалізується на п'ятому курсі. Важливими стають світоглядні й ціннісні орієнтації, професійні інтереси, перспективи самореалізації особистості в суспільстві.

У процесі формування професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя особливого значення набуває педагогічна практика. Вона дає змогу студенту не тільки набути отриманий у процесі навчання суб'єктивний досвід саморегулювання у педагогічній взаємодії на практиці, а й оцінити правильність вибору професії. Студент може співвіднести свої можливості з вимогами до вчителя, виявити й усвідомити свої проблеми. Під час педагогічної практики студент переживає неузгодженість моделі "ідеального" вчителя й "реального", у нього формується образ "оптимального" вчителя. Для того, щоб майбутній педагог замислився над цим, прийняв правильне рішення, йому необхідні психолого-педагогічні знання. Однак проблеми становлення, удосконалення професійної майстерності й формування професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя розглядають ізольовано. І це не випадково, оскільки до цього часу не розкрито належною мірою психолого-педагогічних основ особистісного та професійного самовдосконалення майбутніх учителів, не створено концептуальної моделі, у якій були б представлені позитивні та негативні прояви особистісних і діяльнісних характеристик студента.

Саме сформованість таких якостей, як професійно-педагогічна спрямованість особистості, духовне багатство, моральні та етичні погляди, естетичний смак багато в чому "захистять" молодого вчителя від професійної деградації. Однак у навчальних планах педагогічних ВНЗ України на педагогічну практику виділено мінімальну кількість годин. Студентам бракує теоретичних і практичних знань, і не тільки знань, а й глибокого розуміння умов і сенсу педагогічної діяльності. Як, наприклад, налагодити у класі дисципліну? Як психологічно правильно побудувати урок? Як у процесі уроку утримувати увагу учнів? Як самого себе психологічно налаштувати на урок? Як навчитися не боятися дітей? Що робити в кожному конкретному випадку з конкретною дитиною? Як організувати психологічну консультацію батьків? Саме такі проблеми постають перед студентами у процесі педагогічної практики. Психолог під час педагогічної практики має лише одну годину на консультацію одного студента, і він повинен встигнути надати допомогу кожному, а це виявляється нереальним. Тому не дивно, що на старших курсах після педаго-

гічної практики зростає кількість студентів, які розчарувались у майбутній професії, яка не стає частиною їхніх життєвих орієнтацій. Вирішувати цю проблему можна шляхом поглиблення психолого-педагогічної підготовки студентів у процесі педагогічної практики.

Слід зазначити, що навіть студенти четвертого, а особливо першого-другого курсів практично не орієнтуються у своїй майбутній роботі. Це багато в чому спричинено логікою навчальних планів: на першому-другому курсах студенти вивчають світоглядні дисципліни і основи їхньої майбутньої діяльності. Проте, коли вони стають членами нової соціальної групи, відбудовують нові відносини у студентському середовищі, набувають необхідних навичок спілкування, то вони вже не дуже замислюються про специфіку майбутньої праці. Бесіди зі студентами факультету іноземної філології ХНПУ імені Г.С. Сковороди дали змогу проаналізувати їхні відповіді на запитання: “Які мотиви рішення стати вчителем? Які причини наявності або відсутності такого бажання? Чим приваблює або відштовхує педагогічна професія?” Більшість студентів старших курсів не завжди пов’язують індивідуальну програму з особистісною і професійною реалізацією себе як вчителя. Інші студенти зазначають, що мріяли про цю професію з дитинства й у школі активно допомагали своїм учителям в організації та проведенні різноманітних заходів, із задоволенням займалися із дітьми.

Тому ми вважаємо, що на другому курсі важливого значення в становленні образу “Я-ідеального” учителя та розвитку процесу формування професійно-педагогічної спрямованості особистості студента набуває спецсеминар для підготовки до педагогічної практики, мета якого полягає в тому, щоб майбутній педагог засвоїв новий тип мислення, поведінки, ставлення до дитини, існуючі цінності в житті та праці: добро і любов, щирість і довіру. Іншими словами, робота спецсеминару може бути спрямована на те, щоб майбутній учитель став більш творчим у діяльності та спілкуванні, сповнився натхненням і вірою в добро та людину. Завдання спецсеминару можна сформулювати так: розвиток оптимальної поведінки й стратегії майбутнього вчителя в типових та нетипових педагогічних ситуаціях. На заняттях такого спецсеминару слід приділяти увагу психолого-педагогічним проблемам і обговоренню конкретних ситуацій, щоб студенти змогли побачити зв’язок теоретичних знань і вмінь з педагогіки та психології з реальною шкільною практикою. Викладачам ВНЗ вкрай важливо на практиці “відпрацьовувати” проблемні ситуації, показуючи в реальній дійсності можливість їх вирішення. Такий прийом буде спонукати студентів активно знайомитись з психолого-педагогічною й науково-практичною літературою. Під час роботи на семінарі з підготовки до педагогічної практики студенти зрозуміють, що в результаті роботи над собою, через самопізнання, рефлексію своїх сильних і слабких сторін відбуваються зміни в мотиваційно-потребнісній сфері: розвиваються пізнавальні потреби та інтереси, бажання активно брати участь у житті ВНЗ і школи. Отже, майбутньому вчителю важливо ясно усвідомлювати своє прагнення стати педагогом, бути морально готовим до цього, постійно шукати найкращі шляхи для здійснення педагогічної діяльності. У дійсності в уявленнях студентів, як правило, сформований морально-духовний ідеал, і більшість з них вважає, що

їхні знання, здобуті у ВНЗ, будуть достатніми для успішної праці у школі. Тому під час педагогічної практики у школі необхідно показувати насущну потребу безперервного професійного зростання. В наш час науково-технічної інформації комп'ютерні технології допомагають вдумливого, організованому учню школи одержувати додаткову інформацію про предмет, який його цікавить, а вчитель завжди повинен знати більше, ніж його вихованці. Цілеспрямований розвиток системи самовдосконалення студентів являє собою складний процес, який здійснюється відповідно до конкретних цілей і завдань, що поставлені для кожного курсу на весь період навчання в цілому.

Водночас особливого значення набуває індивідуальний стиль професійної діяльності майбутнього вчителя, що являє собою результат взаємодії всієї сукупності неповторних властивостей особистості з об'єктивними вимогами педагогічної діяльності [1; 3]. У функціональній структурі професійної діяльності майбутнього вчителя можна виділити індивідуальний стиль студента, педагогічну діяльність з об'єктивними вимогами до неї й професійно-особистісну позицію. Інтегровальним фактором у такій структурі виступає професійно-педагогічна спрямованість особистості майбутнього вчителя, яка гармонізує всі рівні індивідуальності з вимогами педагогічної діяльності та умовами середовища. Процес становлення індивідуального стилю спрямований на розвиток здатності студентів до самоорганізації на основі особистісно-діяльнісної рефлексії. Вчитель досягне високих результатів з найменшою витратою сил і енергії, зазнає почуття задоволення від знаходження у професії тільки за умови максимального збігу об'єктивних вимог і таких індивідуальних особливостей, як задатки і здібності, способи успішної діяльності, що закріплені в досвіді, спрямованість особистості, що домінує. У зв'язку із цим професійно-педагогічна спрямованість особистості є однією з головних функцій індивідуального стилю діяльності. Вчителі, які знайшли свою систему способів педагогічної діяльності, задоволені професійним вибором, з радістю віддають себе роботі, зберігають професійне довголіття. Значущість індивідуального стилю професійної діяльності вчителя дає змогу розглядати його розвиток у ВНЗ як пріоритетну мету педагогічної освіти, критерій оцінювання його якості, фактор становлення педагогічної майстерності. За наявності певного набору варіантів вирішення того чи іншого навчально-пізнавального завдання студент обирає той з них, який найбільше відповідає його індивідуальним особливостям. Становлення індивідуального стилю професійної діяльності можливе в тому випадку, якщо навчальні програми й посібники, зміст і структура занять, педагогічна практика забезпечують студентам цілісну реалізацію себе в професії вчителя [1; 4]. Тому навчально-пізнавальна діяльність повинна збагачувати їх не тільки знаннями, а й досвідом творчості. Увесь навчальний матеріал, з яким працюють студенти, може бути структурований на інформаційно-дискусійний, практико-перетворювальний і рефлексивний блоки, що забезпечує тим самими цілісне формування індивідуального стилю діяльності. Активізація факторів становлення в майбутнього вчителя індивідуального стилю діяльності зумовлена якістю освітнього простору ВНЗ.

Аналіз праць, присвячених дослідженню освітнього середовища, інформаційного й освітнього просторів, дав змогу встановити, що стосовно особистості майбутнього педагога освітній простір повинен виконувати такі функції [5, с. 60]:

- задоволення потреб, що забезпечує відповідність можливостей освітнього середовища індивідуальним потребам і вимогам студентів;
- культуротворчу, яка створює умови становлення майбутніх педагогів як суб'єктів загальної й професійної культури;
- професійно орієнтовану, що впливає з орієнтації педагогічного університету на профіль майбутньої професійної діяльності вчителя;
- розвивальну, яка забезпечує свободу розвитку суб'єктів у контексті індивідуальної освітньої стратегії;
- індивідуалізацій, що надає можливість реалізації індивідуальних освітніх стратегій за рахунок різноманітності видів навчального обладнання, способів і рівнів його освоєння;
- інформативну, яка надає відкритий доступ до інформації, створює умови для інтерактивної інформаційної взаємодії.

Такі функції сприяють створенню умов для становлення індивідуального стилю професійної діяльності майбутніх вчителів. Оскільки індивідуальний стиль – це багато в чому результат саморозвитку особистості, то важливою умовою успішного його формування є посилення самостійної роботи студентів. Це рушійна сила формування їхньої професійно-педагогічної спрямованості, основний спосіб набуття вмінь цілісної самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності. У зв'язку із цим удосконалення змістовного й організаційно-педагогічного компонентів самостійної роботи має бути орієнтовано на забезпечення динаміки самостійності студентів у самопізнанні, саморозвитку та самореалізації на всіх етапах навчання в педагогічному ВНЗ.

Слід зазначити, що професійно-педагогічна спрямованість особистості студента є складником системи психолого-педагогічної орієнтації студентів на педагогічну професію, що включає такі компоненти:

1. Формування в старшокласників уявлень про професію вчителя на лекціях, бесідах з викладачами ВНЗ.
2. Бесіда, тестування, що проводяться серед абітурієнтів.
3. Формування в студентів уявлень про особистісне і професійне самовдосконалення майбутнього педагога в період навчання у ВНЗ.
4. Реалізація індивідуального підходу до випускників ВНЗ під час розподілу за місцем майбутнього працевлаштування.
5. Психологічна допомога молодому фахівцю в період його адаптації до умов праці у школі (індивідуальне консультування, вивчення й узагальнення досвіду роботи молодих фахівців).

Кожен з названих компонентів включає в себе формування професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутніх учителів на основі розвитку уявлень і понять про особливості діяльності вчителя і його професійно значущі якості. Якщо школярі знайомляться з окремими аспектами педагогічної праці, то студенти в рамках курсів педагогіки, психології й у процесі педагогічної практики вивчають моделі “ідеального” вчителя і структуру його діяльності. Знання про вчителя-професіонала і про себе сприяють становленню уявлень про “Я-ідеального” вчителя, які збагачуються й розвиваються в період навчання у ВНЗ та в практиці молодого вчителя. Становлення уявлень про “Я-ідеального” вчителя і про “Я-реальне” є основою для формування

професійної спрямованості студентів-майбутніх учителів. Наявність невідповідності між “Я-реальним” і “Я-ідеальним” не повинна бути підставою для відмови від професії вчителя. Можна вже під час навчання в школі впевнитися у відсутності або наявності можливостей підвищення рівня своєї готовності до професійного навчання. Отже, всі компоненти моделі психолого-педагогічної орієнтації на педагогічну професію виявляються вже у старших класах школи – на першому етапі роботи з майбутнім учителем. Найбільш повно формувальний вплив викладач реалізує в роботі зі студентами. У процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін студенти мають зрозуміти сутність понять “ідеальний” вчитель, “Я-ідеальний” вчитель, “Я-реальний” майбутній фахівець. Вже на першому курсі слід звернути увагу студентів на методи розвивального навчання, спецсемінари, психологічні тренінги й інші форми роботи, які дають змогу здійснити зміни в процесі становлення професіонала. У процесі розширення обсягу психолого-педагогічних знань і практичних умінь під час педагогічної практики модель професійної орієнтації на педагогічну професію одержує все більш повне психологічне обґрунтування і реалізується як у навчальній діяльності, так і в період визначення місця працевлаштування, особливо в період адаптації молодого фахівця до школи.

Кожен з розглянутих вище компонентів системи психолого-педагогічної орієнтації на педагогічну професію визначається особливостями роботи викладача ВНЗ. По-перше, це робота зі школярами – майбутніми абітурієнтами. Вибір професії молодою людиною належить до категорії так званих разових рішень. Надзвичайно важливо мати уявлення про складні соціально-психологічні процеси, що зумовлюють вибір тієї чи іншої спеціальності, сприяють задоволенню професією на наступних етапах життєвого та професійного самовизначення. Суттєву роль у визначенні планів молоді при виборі спеціальності відіграють ціннісні орієнтації старшокласників, процес формування яких являє собою складний соціально-психологічний феномен [2; 4]. Необхідно пам’ятати, що старшокласників відрізняє “ситуативність” і “жорсткість” у побудові професійних планів, що відображає їхні індивідуально-психологічні особливості. Ці плани можуть змінюватись досить швидко, навіть без достатньо вагомих об’єктивних підстав. Надмірна варіативність, як і стійкість життєвих планів, потребують корегувального втручання педагога, яке передбачає, перш за все, розуміння причин цієї ситуативності життєвих планів молоді. Психологічні механізми, що лежать в основі ситуативності, є досить різноманітними. Це і мода на професію, і думка однолітків, що є досить значущою в цьому віці, і відсутність стійких інтересів, і, нарешті, індивідуальні особливості школярів. Важливими компонентами “образу професії” для школярів виступають складність, змістовність роботи й авторитет представників цієї професії серед людей. Тому на першому етапі важливо розкрити значущість професії вчителя. З цією метою слід організовувати в школі гуртки та спецпрактикуми, проводити у ВНЗ дні відкритих дверей, зустрічі з найкращими педагогами-випускниками ВНЗ.

При організації роботи з абітурієнтом слід враховувати те, що для нього престиж професії, суспільна думка й думка батьків є дуже важливими, незалежно від розуміння та визнання її необхідності і її складності. Для того, щоб впевнитись у цьому, треба подивитись, що ж реально приваблює старшокласників у

професії, як і чому вони її обирають. Тут важливі такі цінності, як відповідність особистих якостей і здібностей вимогам майбутньої праці, а також інтерес до самої професійної діяльності. На наступних етапах професійного самовизначення до рангу домінуючих мотивів входить розмір заробітної плати й можливості працевлаштування. Мобільність у працевлаштуванні та матеріальне забезпечення суттєво визначають ціннісне ставлення до обраної професії на етапі підготовки до неї. У період вибору вказані цінності або відсутні, або вважаються несуттєвими. Такі розбіжності в ціннісних орієнтаціях призводять іноді до небажаних наслідків. Деякі абітурієнти як основний мотив небажання працювати вчителем називають відсутність інтересу та схильностей до педагогічної роботи, а також невідповідність своїх здібностей і якостей вимогам професії.

У роботі зі студентами реальний процес професійного становлення є багатшим, ніж задані нормативи, тому викладач ВНЗ вимушений завжди бути готовим до того, що перед ним у навчальному процесі будуть ставати найбільш неочікувані завдання. Кожен студент має свій власний життєвий досвід, інтереси в поєднанні з суспільно-історичним досвідом, і це стає підґрунтям системи навчання. Викладач стимулює студентів до актуалізації попереднього життєвого досвіду, створює умови для поєднання цього знання із суспільно-історичним досвідом. Для цього йому необхідно вивчати довузівський досвід студентів, прогнозувати можливі утруднення, помилки, намітити шляхи їх подолання. Урахування викладачем життєвого досвіду студента є, по суті, звернення до особистості майбутнього фахівця, до його здатності “працювати” зі (над, за допомогою, всупереч) своїм досвідом. Студент у цій ситуації перебуває свої попередні уявлення або одержує для них підкріплення, оволодіває професійними знаннями, визначає в них особистісні смисли. Здатність викладача “думати про думку”, як підкреслював науковець О.М. Леонтєв, виступає необхідною передумовою виконання професійних дій: прогнозування труднощів, з якими може зіткнутися студент під час оволодіння тим чи іншим навчальним матеріалом, аналізу природи помилок, яких він припустився, розробки послідовності дій при конструюванні проблемних ситуацій. “Потребу людини в людині” В.О. Сухомлинський вважав однією з тонких якостей людини. Тому особистісний підхід вимагає педагогічного чуття, такту, врахування складу студентської аудиторії, рівня її розвитку, психологічного настрою. Педагог може створити гармонію або дисонанс досвіду студентів зі своїми власними знаннями та з наукою. Вплив особистості викладача зумовлений емоційними зв'язками, які вникають між ним і студентами, природністю у використанні різноманітних засобів, коли вибір засобу і його характер продиктований конкретною ситуацією.

У процесі роботи з випускниками педагогічного ВНЗ дуже важливо спрямовувати їхню увагу на складання особливих індивідуальних програм самовдосконалення в період вибору типу школи, у якій випускник ВНЗ воліє працювати. Так, якщо він обирає школу з поглибленим вивченням того чи іншого навчального предмета, особливо значущим стає розширення власного кругозору, бачення перспектив розвитку науки, формування вмінь спілкуватися зі здібними дітьми, організувати їхню індивідуальну та спільну навчальну діяльність відповідно до інтересів, розвивати творчий потенціал. З іншо-

го боку, у школах для дітей із затриманням психічного розвитку необхідне особливе терпіння педагога, прагнення дійти до кожної дитини, вчасно побачити в неї паростки в психічному розвитку, вміння діагностувати причини помилок і здійснювати різні види корекційної роботи. Можна говорити також про специфіку орієнтованості випускника, який буде працювати у приватній школі, до якої нерідко потрапляють діти з деякою деформацією в особистісному розвитку. Але особливого значення набуває професійно-педагогічна спрямованість особистості студента, якщо він буде працювати у школах-інтернатах або у школах для дітей групи ризику. Майбутній фахівець повинен так організувати індивідуальну роботу з вихованцями, щоб створити їм сприятливі умови для нормального розвитку й життя.

У період адаптації молодого фахівця до школи велика роль належить колегам, перш за все, досвідченим учителям-методистам, керівникам педагогічних колективів, тобто всім, хто щоденно знаходиться поряд з учителем. Однак важливо, щоб він не втрачав зв'язку з ВНЗ, прагнучи самостійно виявляти свої труднощі й шляхи їх усунення, складав програму особистісного та професійного самовдосконалення. У цей період слід організувати консультування, школу молодого педагога, проблемні курси з напрямків відповідно до запитів учителя.

Таким чином, психолого-педагогічна орієнтація майбутнього вчителя на педагогічну діяльність являє собою безперервний процес супроводу людини з моменту виникнення потреби "бути вчителем" до моменту становлення учителя-професіонала. Увесь цей шлях старшокласник-студент-молодий учитель може пройти під керівництвом викладачів ВНЗ.

Висновки. Отже, цілеспрямоване формування у студентів професійно-педагогічної спрямованості особистості являє собою змістовно складний процес. Така робота буде більш ефективною, якщо викладач зможе сформувати у студентів розуміння значущості заданих ними самими їхніх орієнтирів, для того, щоб у своїй майбутній професійній діяльності кожен з них розумів, що він вже виконав якість із завдань, поставлених перед ним ще в процесі навчання.

При цьому подальше дослідження слід спрямувати на вивчення суб'єктивної системи педагогічних цінностей вчителя, ієрархії його професійних мотивів, своєрідної композиції педагогічних поглядів, відчуттів, установок, особистісно значущих підходів до вирішення педагогічних завдань, індивідуальності педагогічної взаємодії, способів знаходження оптимальної сумісності з учнями, тому що все це визначає сформованість професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя.

Література

1. Климов Е.А. Психология профессионала : избр. психол. тр. / Е.А. Климов. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : НПО "МОДЭК", 1996. – 400 с.
2. Кон И.С. Психология старшеклассника / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1982. – 208 с.
3. Мерлин В.С. Психология индивидуальности / В.С. Мерлин; [под ред. Е.А. Климова]. – М. ; Воронеж : НПО "МОДЭК", 1996. – 448 с.
4. Петровский А.В. Основы педагогики и психологии высшей школы / А.В. Петровский ; [под ред. А.В. Петровского]. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 302 с.
5. Торхова А.В. Индивидуальный стиль деятельности учителя / А.В. Торхова // Педагогика. – 2003. – № 6. – С. 59–66.